

Kozma Tamás

Kisebbségi intézmények – egy évtized múlva

A kisebbségi intézmények problémájával 2001-03 között foglalkoztunk. Két kutatásban vettünk részt, mindkettő segített megfogalmazni és valamennyire megvilágítani ezt a problémát. Az egyik a Berényi Dénes által vezetett, az NKFP által támogatott kutatás a határon kívüli magyar tudományosság támogatásának hasznosulásáról. A másik az általam vezetett kutatás, amelyet az OTKA támogatott, és amely a kisebbségi oktatásról szólt.

A problémával – határon átnyúló kapcsolatok, kisebbségi oktatás, a felsőoktatás kiterjedése és a kisebbségek bevonása – nagyjából az 1989/90-es fordulat óta találkoztunk. Kezdetben a határon átnyúló közoktatási kapcsolatokat vizsgáltuk, előbb az ország északnyugati térségében (Győr, Sopron, Burgenland), majd a délkeletiben (Szeged, Szabadka, Temesvár). Ezek a megközelítések még csak kezdetlegesek voltak, részben a témában való járatlanságunk, részben módszertani fölkészületlenségünk okán. Részben pedig azért, mert a közoktatási kapcsolatok jellemzően nem nyúltak át az államhatárokon, a közoktatás szűkebben vett állami föladat lévén.

Megjegyzem itt, hogy ez az érdeklődés – a határokat keresztező térségek oktatásügye – szinte magától adódott korábbi érdeklődéseinkből (a kisebb-nagyobb helyi-területi közösségek iskolázottságának, műveltségének és oktatásügyi „ellátottságának” kutatása és elemzése). Nem mondható tehát, hogy valami egészen újat kezdtünk volna – inkább az mondható, hogy amit már elkezdtünk, azt akartuk (akartuk volna) folytatni, *mutatis mutandis*.

*

És ez nagyon fontos. Az 1989-90-es fordulat mindnyájunknak valóságos, személy szerinti fordulatot jelentett, amelyet egyéni életünkben és a körülöttünk kavargó közéletben is érzékelhettünk. Azt azonban nem vagy nem azonnal vettük észre, milyen mélyrehatóan megváltoztatja, de legalább is módosítja a kutatói orientációnkat. Persze, mondanánk ma már, hiszen megváltozott a társadalmi valóság, amelyet kutattunk. De nemcsak ez. *Azzal az élménnyel – mondhatnám, megrendüléssel -, amelyet a fordulat jelentett, más valóságot láttunk más szemmel, mint 1989 előtt.*

Ez a másság, mint mondtam, mindenekelőtt az új terepekben és az új problémákban jelent meg. 1989 előtt még csak nem is kacérkodtunk az államhatárokon túlnyúló területi- oktatásügyi vizsgálatokkal (nem is tehattük, tekintettel az államhatárok jellegére). Legföljebb az országon belüli adminisztratív határokon keresztül nyúló területi-társadalmi mozgásokat vettük figyelembe, amikor az oktatás és művelődés térbeli alakulását vizsgáltuk. A határok megnyílásával új kutatási témaként merültek föl azok a területi-társadalmi közösségek, amelyek épp éledezőben voltak; részben az új gazdasági perspektívák következtében - főként az ország északnyugati térségében, Bécs vonzásában -, részben az államhatárokat is túlélő hagyományok következtében (magyar kisebbségek az ország déli, keleti és északi határainál).

Mint lenni szokott a társadalomkutatóknál, a személyes sorsok alakulása is erősen belejátszott ezeknek a problémáknak a megfogalmazásában. Mint újdonsült debreceni tanár azt kerestem – és erre ösztönöztem kollégáimat, hallgatóimat is -, hogy mi az, amit Debrecenben jobban

lehet kutatni, mint, mondjuk az ország más egyetemein vagy éppenséggel Budapesten. A válasz természetesen a terep volt. S most, hogy a határok megnyíltak - vagy inkább csak nyiladoztak -, önként adódott a város képzelte, sőt valóságos vonzáskörzetében egy olyan régió, amely egykor létezett, bár mára mintha elfeledték volna. *Találtunk olyan térséget – igaz, ismétlem, egyelőre csak a képzelet játékaént -, amelynek nem Budapest volt a középpontja, hanem Debrecen.* Ez a térség nagyjából a történeti Ung, Ugocsa és Bereg megye (hét magyarok lakta kárpátaljai járás), a történeti Szatmár, Szilágyság és Máramaros, valamint Szabolcs megye, a Hajdúság és az ugyancsak történeti Bihar megye volt. Egyfajta lokálpatriotizmus is befolyásolta, hogy ezt a régiót – amelyet térképen többször is bemutattunk – *Partium*-nak kezdtük nevezni; az elnevezés nem teljesen ismeretlen, sőt használatos is a város (Debrecen) vidékén.

A „Partium” – vagy az, amit mi is annak kezdtünk nevezni – valóban történeti képződmény (ami ugyancsak illett a debreceni lokálpatriotizmushoz). Történeti annyiban, hogy a XVIII. század második felére, Mária Terézia új adminisztratív területbeosztására tekint vissza, nevezetesen a nagyváradi kerületre (az egykori váradi püspökség nyomán). Ezt a területi beosztást őrizte tovább a tiszántúli református egyházkerület még akkor is, amikor az államhatárok a régiót már három részre osztották. E történeti gyökerekből – mint Európa és e térség történetében oly sokszor – aktuális törekvések adódtak a fordulat után. Többek között olyan kisebbségi (magyar nyelvű) felsőoktatási intézmények is, amelyek részben Debrecenre, részben Nyíregyházára támaszkodva születtek meg és tették meg első, bizonytalan lépéseiket.

E lépéseknél kollégáinkkal együtt, elmondhatom, magam is bábáskodtam. A nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem (hivatalos nevén: Partium Alapítvány Partiumi Keresztény Egyeteme), valamint a beregszászi magyar tanárképző főiskola (mellesleg: az első magyar nyelvű felsőoktatási intézmény a határon túl, amelyet államilag támogattak, vagy legalább is engedélyeztek) épp ekkortájt vette föl mai formáját. Vendégoktatói Debrecenből és Nyíregyházáról, valamint vezető oktatói Nagyváradról és Beregszászról az első látogatói voltak a Debrecenben megkezdett nevelés- és művelődéstudományi doktori képzésnek. (Ennek története is megérne egy misét – de talán egy másikat.)

*

Élmény- és ismeretanyag tehát együtt volt már, amikor területi kutatásainkat a „Partium”-ra kiterjesztettük, *keresve az államhatárokon átnyúló oktatási-kulturális együttműködések variációit.* Ezek közt kettőt, az *instrumentális* és a *tradicionális* definiáltuk, utalva az együttműködések főként gazdasági vagy főként kulturális kapcsolataira. (E kapcsolatokat – általában a Kárpát-medencei kisebbségek oktatásának és művelődésének tanulmányozását – tartottuk az oktatásügyi komparatiztika sajátos hazai föladatának. Akkor még nem fogalmazódott meg – ez későbbi fejlemény -, hogy maga a komparatiztika is elkülöníti az európai oktatásügy harmadik világbeli exportjának ezeket a jellegzetes formáit; a gazdasági kapcsolatokon alapuló oktatási exportot találva tartósabbnak.)

Azt találtuk, hogy a kisebbségi oktatás nemcsak a mi régiónk – vagy a Kárpát-medence, vagy Közép- és Kelet-Európa – problémája, hanem Európa valósággal is tele van vele. Csakhogy politikailag ritkán institucionalizálódnak, ritkán jelennek meg hivatalos statisztikákban és nemzetközi jelentésekben. Európa nemzetállamok mozaikjaként alakult a mai (politikai) formájára, és egyelőre nemzetállamok együtteseként él tovább. A nemzetállamok pedig éppen a kisebbségi autonómiák ilyen-olyan fölszámola révén születtek meg. Nemzeti közösségek, területi autonómiák és civil kezdeményezések persze voltak és vannak – el egészen a

fegyveresen kiküzdött önállóságokig (akkor még nem látszott a koszovói konfliktus vége, sőt Jugoszlávia végleges széthullása sem) -, csakhogy ezeket az általunk, valamint a nemzetközi szervezetek által használt és legitimált oktatásügyi statisztikákban nem találjuk meg. Nincsenek – annak ellenére, hogy nagyon is vannak, léteznek -, mert nemzeti, azaz országos szinten nem regisztrálják őket, vagy csak mint rendbontásokat. Így fordult a figyelmünk – társadalomkutatókhoz illően – *a helyi-területi (önkormányzati, közösségi, kisebbségi, egyházi, alapítványi stb.) kezdeményezések felé*. Éppen idejében: az európai társadalomkutatás, főként a szociológia nagyon is adós már ezzel, mert a néprajzosok (szociálintropológusok, kultúrantropológusok) egymagukban nem elegendők a civil kezdeményezések tanulmányozására és fölkarolására.

Az idő nekünk dolgozott. A fordulat utáni első esztendő – ezt ma már tudjuk – a civil társadalmak nagy megelevenedésének a kora volt nemcsak a volt keleti blokk országaiban, hanem, mondhatjuk, ennek hatására Európa-szerte. Európában, ahol a társadalmakat többnyire felülről lefelé szervezték politikai alakulatokká a monarchiáktól a totális államokon át az újdonsült Európai Unióig, a civil társadalom jobbára a gazdaságban működött (egyéni vállalkozások), a társadalomban nem vagy csak alig. Különösen igaz ez Közép- és Kelet-Európára, amelynek kormányzatai a fordulat eredményeképp összeomlottak vagy legalább is elbizonytalanodtak. *Ebben az elbizonytalanodásban civil kezdeményezések jelentek meg, váratlanok, egészen váratlanul.*

Ezt a pillanatot - amely a fordulat előtti néhány hónaptól a fordulat utáni néhány évig tartott - „kairosznak” neveztük el, ami görögül az idők teljességét jelentette. Magyarul sokszor „kegyelmi pillanatnak” mondják, vagy egyszerűbben a kellő pillanatnak. Új könyvében *Oplatka András* ragyogóan ír le egy ilyen kellő pillanatot. Abban a percben, hogy a magyar határőrök átvágták Sopron mellett a határzárát, többszáz fős keletnémet turista csoport indult meg, azt kiáltva: „Rohanni! Rohanni!” Ott és akkor ők így élték meg a „kegyelmi pillanatot”, a „kairoszt”, az idők teljességét. A késői visszaemlékező, ha átélte egyszer, ma is beleborzong a nagyszerűségébe.

Kegyelmi pillanatokkal és azok eredményeivel ma is körül vagyunk még véve a hazai társadalmi és politikai életben, legföljebb nem veszünk róluk tudomást, vagy nem így definiáljuk őket. Abban a néhány évre nyúló kegyelmi pillanatban létesültek olyan jogi és politikai intézmények Magyarországon (például a települési önkormányzatiság, a közösségi autonómiák), amelyek a ma emberének és politikusának - beleértve az Európai Unió hivatalnokait is - jócskán fejtörést okoznak. Ezekről a fejleményekről ma gondolkodva azt mondhatjuk, hogy *a rendszerváltozás nem egyszeri pillanat volt – az a bizonyos „kairosz” -, hanem hosszú folyamat*; és hogy ezt a folyamatot elég világosan három szakaszra bonthatjuk.

Az első szakaszt most írtuk le mint Kelet-Európa kiszabadulását és elszakadását a korábbi szovjet struktúráktól. Ami ez után következett, a második szakasz az újonnan keletkezett államok magára találása, az újonnan életre kelt társadalmak identitásának keresése és építése, illetve közben a megingott (megdőlt) kormányzatok új hatalmi koncentrációja volt. (A folyamatot jó le lehetett írni mind a kisebbségi politikák és politikusok sorsának alakulásával, mind pedig egyes felsőoktatási politikák, mint például az akkreditáció vagy az ún. "bolognai folyamat" vizsgálata révén.) *Ian Ferguson*, aki két birodalom – a brit és az amerikai – emelkedését és alászállását is megírta – tanulságképpen azt mondja, hogy a társadalmi rendet nem a birodalmak rombolják, hanem a birodalomváltások. Mi inkább „kompországokról” beszélünk, azt érzékelve, hogy ezen a környéken az országok – kinek-kinek a sajátja – kompként ingáznak a „nemzetközi struktúrák” között. Mindenesetre a rendszerváltozás

okozta társadalmi megrendülést és politikai sokkot az Európai Unióhoz való csatlakozások sora valóban mintegy lezárta. Megnyugodhatunk (sőt meg is kell nyugodnunk most már).

*

Kérdés, ha a civil társadalmak megnyugszanak, *mi marad mindabból, amit a rendszerváltozás pillanatában akartak, csináltak* (vö. „rohanni! Rohanni!”). Mi marad azokból az intézményekből, amelyek a politikai kontrolloknak azokban a réseiben keletkeztek, amikor az előző kormányzatok megszűntek vagy elbizonytalanodtak, a helyiek (alternatívok, civilek, közösségek és autonómiák) pedig mintegy alulról fölfelé próbálták megteremteni azt, amit korábban csak álmodtak? Rátaláltunk ezeknek az álmoknak a megtestesüléseire – azokban az „újszülött egyetemekben”, amelyeket a rendszerváltozás pillanatában alapítottak. A 2001-2003-as kutatások végül is róluk szóltak.

Amivel a 2000-es évtized elején találkoztunk, sajátos képződmények voltak. Már az is kérdéses, mennyire sikerült „találkozni” velük, azaz megtalálni és fölkeresni őket. Ez volt az egyik jellegzetességük – Lettországtól Dél-Tirolig -, ez a rejtőzködés. A rejtőzködésre és jelképek használatára amúgy is hajlamos (kénytelen) kisebbségi közösségek, vezetőik és intézményeik, valamint a rejtőzködésre és jelképek használatára szintén igen hajlamos felsőoktatás itt egyedülállóan találkozott egymással. (Történetek sora mutatja ezt, ahogy az esettanulmányok elkészültek – vagy félbemaradtak, nem készülhettek el.) E kisebbségi felsőoktatási intézmények tanulmányozása azt mutatta, hogy akkor tudtak életre kelni, ha a „változásmenedzser” (maga is rejtőzködő) színre lép, és politikai karrierjét az intézményre teszi (vagy arra is). Ebből arra következtettünk, hogy ezek az intézmények nagyjából addig virágznak, addig élnek, ameddig az alapítójuk politikai szándékai rajtuk keresztül valósul meg (mint ezt néhány látványos példa a közelmúltból mutatta).

Csakugyan így van-e? Jól szakaszoltuk a rendszerváltozást (kiszakadástól az új csatlakozásig)? Jól érzékeltük-e a civil társadalom fölbuzdulását egy történeti pillanatban, amelynek eredményeképp alulról szervezett intézmények keletkeztek a felsőoktatásban? És csakugyan az-e a sorsuk, hogy alapítójuk politikai karrierjét támogassák, sorsukat annak sorsához kötve? *Mi történt a 2000-es évtized elején meglátogatott és megvizsgált intézményekkel a 2000-es évtized végén?* Egy újabb kutatásban erre keressük a választ.

*

Hogyan kutassuk őket? Az elmúlt évtizedben különböző módszerekkel kísérleteztünk, egy kalap alá véve őket azokkal, amelyeket a kutatómódszertani kézikönyvek „kvalitatívnek” neveznek. Hogy mi kvalitatív, arra legegyszerűbben ezt mondhatjuk: minden, ami nem kvantitatív (legalább is majdnem minden). Azzal a módszertani kultúrával, amelyet a beérkezettek még a Kádár-rendszerben szoktak meg és hoztak magukkal (kvantitatív, „evidence based”), a fordulatokat nem, legföljebb a hozzájuk vezető utakat lehet megragadni, regisztrálni. (Még fordulatról, vagy finomabban változásról sem volt ildomos beszélni abban a szociológiában; utólag már értjük, miért nem volt – és ma sem az – a drámai pillanat tudományos kutatás tárgya. Legföljebb a művészi megragadásé.) Statisztikák összegyűjtésével és elemzésével pillanatnyi helyzeteket tudunk rögzíteni, s ha szerencsénk van, ezeket egymás mellé állítva idősorokat nyerhetünk, amelyek értelmezhető társadalmi változoknak is. De hát ez nem az igazi. Az alulról kezdeményezett intézmények alapítását – egy társadalmi tettet, egy döntést, azt a bizonyos „rohanni!”-t – kvantitatív nem vagyunk képesek befogni. Ehhez valami más kell.

Azok, akik átélték a fordulatot – a maga borzalmával és magasztosságával -, már tudják, tehát tovább kell adniuk, át kell hagyományozniuk, hogy döntést (a politikai cselekvést) csak *a drámák elemzésének mintájára tudunk felfogni és megmagyarázni*. (Esettanulmánynak is nevezik, helyesen, ha „eseten” nem példákat, hanem megtörtént dolgokat értünk.) Újszerű ez a szemlélet a kvantitativ kutatásokban megszokottal szemben annyiban, amennyiben nem statisztikai populációt keres, hogy mintát vegyen belőle, hanem eseményeket, amelyeket a szereplők mozgatnak. Itt nem „jelenségekről” van szó, amelyeket leírunk és megpróbálunk magyarázni -, hanem cselekvő emberekről (emberek csoportjairól), akiket megpróbálunk megérteni.

Itt megállunk; nem érdemes tovább menni. A fönt megfogalmazottak megannyi „hipotézist” jelentenek, amelyeket „tesztelnünk” kellene (hogy magam is a „régibbes beszédet” használjam). Egyszerűbben szólva azt szeretnénk tudni, hogy mi lett a meglátogatott intézményekkel, amikor már elmúlt felettük az a bizonyos pillanat. S hogy mivé alakultunk mi magunk és a társadalom és a mindennapi élet körülöttünk, amikor már nem kell, sőt talán nem is lehet többé „rohanni”.

Megjegyzés

Ez az összefoglaló a TERD (*Tertiary Education and Regional Development*, A harmadfokú képzés szerepe a regionális átalakulásban) kutatás keretében íródott. A kutatást az OTKA támogatta, OTKA ...). Előadásként elhangzott a Debreceni Egyetem Felsőoktatási K+F Központjának éves konferenciáján, DAB Debrecen, 2008. június 24.

Hivatkozások

- Buda Mariann, Kozma Tamás szerk (1997), *Határmenti együttműködés a felsőoktatásban. (Acta Paedagogica Debrecina Vol. XCVI.)* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem (pp. 245-68.)
- Ferguson, N. (2005), *Colossus*. London: Penguin Books (pp. 1-29)
- Fórray R Katalin, Kozma Tamás (1992) *Társadalmi tér és oktatási rendszer*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Green, J. L., G. Camilli, P. B. Elmore, eds. (2006), *Handbook of Complementary Methods in Education Research*. Washington: Lawrence Erlbaum Associates
- Híves Tamás, Kozma Tamás, Radácsi Imre (2000) *Regionális együttműködések a harmadfokú képzésben. (Kutatás Közben 227)* Budapest: Oktatáskutató Intézet
- Kozma Tamás (1987) *Iskola és település*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kozma Tamás (1992) "Határmenti régiók együttműködése az oktatásban." In: Fórray R K, Pribersky A. eds. (1992), *Grenzüberschreitende Zusammenarbeit und Bildung*. Budapest: Oktatáskutató Intézet, pp. 18-24.
- Kozma Tamás (1996) *Határmenti együttműködés az oktatásügyben*. OTKA kutatási beszámoló, kézirat. Budapest: Oktatáskutató Intézet D 4834
- Kozma Tamás (2006) „Kisebbségi felsőoktatási és tudományszervezési kezdeményezések”. In: Orosz Ildikó szerk. (2006) *Felsőoktatási támogatások és hasznosulásuk Kárpátalján*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Főiskola, pp. 20-54
- Kozma Tamás (2006), *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai*. Budapest: Új Mandátum Kiadó (pp. 261-80.)
- Kozma Tamás (2007) „Change agents in East/Central Europe.” In: Tjeldvoll, A, Nagy Péter Tibor et al eds (2006), *Balkan Higher Education Challenged to Change. (Studies in*

- Educational Management Research* 19.) Oslo: Centre for Educational Management, pp. 119-34
- Kozma Tamás és mtsai (2005) *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. Budapest: Új Mandátum. (pp. 179-82.)
- Kozma Tamás, Rébay Magdolna szerk. (2006) *Felsőoktatási akkreditáció Közép-Európában*. Budapest: Új Mandátum. (pp. 159-72)
- Kozma Tamás, Rébay Magdolna szerk. (2008), *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Budapest: Új Mandátum (megjelenés alatt)
- Oplatka András (2008), *Egy döntés története*. Budapest: Helikon
- TERD (2008), <http://cherd.unideb.hu>
- Tjaden, K. H. (1977), *Szociális rendszer és szociális változás*. Budapest: Közgazdasági Kiadó